

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το πλαίσιο της διερώτησης

*Les faits qui relèvent de la vie de l'esprit
ne sont pas séparés de l'unité de vie psycho-physique
qu'est la nature humaine.*

Wilhelm Dilthey,
Introduction aux sciences de l'esprit (1883)

Το γνωστό έργο της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, η «ιστορία» της, η οποία δημοσιεύτηκε, καθώς από τη γενική μας ενημέρωση γνωρίζουμε, σημαντικά περικομμένη από τον γιο της, Ελισαβέτιο, υπό τον τίτλο *Η Μητέρα μου, αυτοβιογραφία της κυρίας Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου* στα 1881, μισόν ακριβώς αιώνα μετά από το έτος της ολοκλήρωσής της, αποτελεί, κατά γενική ομολογία, πολύτιμη μαρτυρία για την πνευματική και την κοινωνική ζωή της Επτανήσου.¹

Όπως ενδεικνύει ο τίτλος της, στόχος της παρούσας εργασίας είναι να επικεντρωθεί σε μία θεματική ορίζουσα του πονήματος αυτού της πρώτης μας πεζογράφου (1801-1832) – μιας εμβληματικής όσο και αινιγματικής, διακεκριμένης όσο και διακριτής φυσιογνωμίας των γραμμάτων μας– η οποία δεν έχει τύχει εκτενούς ειδικής πραγμάτευσης, και η μελέτη της οποίας θα μπορούσε να φωτίσει σημαίνουσες όψεις τόσο της προσωπικότητας όσο και του έργου της: πρόκειται για τη θεματική του άλγους και, ακριβέστερα, της ψυχοσωματικής παθολογίας. Μια θεματική την οποίαν και θα προσπαθήσουμε να προσεγγίσουμε βάσει μιας συστηματικής εκ παραλλήλου

ανάγνωσης του σημαντικού τούτου μνημείου της γραμματείας μας με το μυθιστόρημα για παιδιά και νέους της Διδώς Σωτηρίου *Οι επισκέπτες* (1979), ένα στενά συναρτημένο με τη σύνθεση της Μαρτινέγκου κείμενο προβληματικής πάνω στα δικαιώματα της γυναίκας και του παιδιού.²

Θεματοκεντρική στη βάση της, η ανάλυσή μας θα αξιοποιήσει την έννοια του θέματος προσδίδοντάς της μian ειδική σημασία: εκείνη που, καρπός της σύγχρονης θεωρητικής έρευνας, προσδιορίζει το τελευταίο όχι ως απλό στοιχείο περιεχομένου, αλλά ως έναν κομβικό εννοιακό, ούτως ειπείν, πυρήνα του έργου, πυρήνας ο οποίος, αποτελώντας ένα από τα ουσιώδη νοηματικά του κέντρα, μπορεί να λειτουργήσει ως ασφαλές υπόβαθρο της κριτικής του ερμηνείας.³

Επικεντρωμένο στην *Αυτοβιογραφία*, το πρώτο, λοιπόν, μέρος της μελέτης θα εστιάσει –υπό τον τίτλο «“Και τόσον από το πάθος της θλίψεως εδιεφθάρην”»: Μπέτα, Élise, Elisabetta Muzzan» και το πρίσμα της εν λόγω θεματικής ως εννοιακής ποιότητας βάσης– στην ψυχοπνευματική ιδιαιτερότητα της δημιουργού της, με στόχο να αναδείξει ενδιαφέρουσες για την οπτική μας πτυχές της. Δεκαεπτά τον αριθμό (δώδεκα ενδοσελίδια και πέντε υποσελίδια, ακριβέστερα) εδάφια, θεωρούμενα με τη βοήθεια συγκεκριμένων ιστορικών και θεωρητικών δεδομένων και σε συνδυασμό με συναφή τους σημεία του έργου, θα συνθέσουν, σε αυτό το πλαίσιο, τον μίτο της διερώτησης. Μια διερώτηση που θα συνεχιστεί στο δεύτερο μέρος της εργασίας, το οποίο –υπό τον τίτλο «“Έκανα κι εγώ τη δική μου αντίσταση”»: Ντορίτα, Δωροθέα, Διδώ»– θα επικεντρωθεί στο μυθιστόρημα *Οι επισκέπτες*, και τούτο έχοντας ως στόχο να εξετάσει τους ειδικούς όρους του διαλόγου που η δημιουργός των *Ματωμένων χωμάτων* αναπτύσσει σε αυτό με την *Αυτοβιογραφία*: οκτώ τον αριθμό (επτά ενδοσελίδια και ένα υποσελίδιο) αρθρωμένα σε κεντρικά πρόσωπα και θεματικές του έργου εδάφια θα συνθέσουν, στο σημείο αυτό, τη βάση της προβληματικής μας.

«Η μήτηρ μου Ελισάβετ Μουτζάν, εγεννήθη τας 2 Οκτωβρίου 1801, εκ πατρός Φραγκίσκου Μουτζάν και εκ μητρός Αγγελικής Συγούρου», διαβάζουμε στην πρώτη πρόταση του αντίστοιχου από τα είκοσι πέντε συνολικά χωρία της αναλυτικής μας εργασίας, το οποίο αποτελεί και το προλογικό εκδοτικό σημείωμα του Ελισαβέτιου Μαρτινέγκου. Τί ακριβέστερα θα αποκομίζαμε θεωρώντας το συγκεκριμένο εδάφιο εν εκτάσει και αξιοποιώντας το ως εναρκτήριο λάκτισμα της μελέτης μας;

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η Μήτηρ μου, αυτοβιογραφία της κυρίας Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, εκδιδομένη υπό του υιού αυτής Ελισαβετίου Μαρτινέγκου, μετά διαφόρων αυτού ποιήσεων, Εν Αθήναις, Εκ του τυπογραφείου της Κορίνθης, 1881, με την ένδειξη: «Αφιερούται εις την μακαρίαν ψυχήν της μητρός μου Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου» [βλ. Φαίδωνος Κ. Μπουμπουλίδου, «Εισαγωγή», στο Ελισάβετ Μουτζά-Μαρτινέγκου, [χ.ε.ο.] Αθήναι 1965, σ. ι' (και σ. 3 της πρωτότυπης έκδοσης)].

Το ιστορικό και γραμματολογικό πλαίσιο, η εκδοτική τύχη και το περιεχόμενο του έργου ανασυγκροτούνται αναλυτικά από τους Φαίδωνα Μπουμπουλίδη, Βαγγέλη Αθανασόπουλο και Βασίλη Βασιλειάδη: από τον πρώτο, στην εισαγωγή της φιλολογικής έκδοσης αυτού (ό. π., σ. ζ' - κε'), από τον δεύτερο, στο αντίστοιχο τμήμα της επιμελημένης από τον ίδιο εκδοτικής του παρουσίασης, στην οποίαν και θα βασιστούμε στη συνέχεια [«Το “αμαθήτευτον μάθημα” μιας ζωής (Η συντομωμένη ζωή και η περικομμένη Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου)», στο Ελισάβετ Μουτζάν Μαρτινέγκου, Αυτοβιογραφία, Φιλολογική επιμέλεια Βαγγέλης Αθανασόπουλος, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 1997, σ. 9-73 και, κυρίως, σ. 9-28], και από τον τρίτο, στη μελέτη «Περιθωριακές μορφές αυτοβιογραφίας μετά το 1821. Αυτοβιογραφικά κείμενα γυναικών» [στο Μιχάλης Χρυσανθόπουλος *et alii*, Αυτοβιογραφία: μεταξύ ιστορίας και λογοτεχνίας στον 19^ο αιώνα, Ελληνικά Ακαδημαϊκά Ηλεκτρονικά Συγγράμματα και Βοηθήματα, Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (www.kallipos.gr - <http://hdl.handle.net/11419/3349>), [Αθήνα] 2015, σ. 131-181], που θα αποτελέσει και σημείο αναφοράς της ανάλυσής μας ως προς την ανασυγκρότηση του περιεχομένου του, *inter alias*.

Για το ίδιο θέμα –το ιστορικό και γραμματολογικό πλαίσιο, τις εκδόσεις και το περιεχόμενο του έργου– βλ. και Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Ελισάβετ Μουτσά(ν)-Μαρτινέγκου» (στο *Η παλαιότερη πεζογραφία μας. Από τις αρχές της ως τον πρώτο παγκόσμιο πόλεμο*, τ. Β' / 1: 15^{ος} αι. - 1830, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1999, σ. 228-240). Ειδικότερα ως προς την ιστοριογραμματολογική πλαισίωση, βλ. επίσης: (α) Θεοδόσης Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή* (εκδ. Σαββάλας, Αθήνα 2003, κυρίως σ. 20-25 και 252-255)· (β) Ευριπίδης Γαρανούδης, «Η επτανησιακή ποίηση του 19ου αιώνα. Γενικά χαρακτηριστικά» [στο Λάμπρος Βαρελάς *et alii*, *Νεότερη ελληνική λογοτεχνία (19ος και 20ός αιώνες)*. Εγχειρίδιο Μελέτης, Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, Πάτρα 2008, σ. 53-75]· (γ) Helen Dendrinou Kolias, «Introduction. Text and Context» (στο Elisavet Moutzan-Martinengou, *My Story*, μτφρ. Helen Dendrinou Kolias, University of Georgia Press, Αθήνα & Λονδίνο 1989, σ. xv-xxxii)· και, με αποκλειστική επικέντρωση στη γυναικεία γραφή: (δ) Ειρήνη Ριζάκη, «Η “μελαγχολική μούσα” της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου» (στο *Οι «γράφουσες» Ελληνίδες. Σημειώσεις για τη γυναικεία λογοσύνη του 19ου αιώνα*, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 2007, σ. 166-171)· (ε) Ελένη Βαρίκα, «“Κρούοντας τη θύρα της Εδέμ”: οι γυναίκες και η παιδεία» (στο *Η εξέγερση των Κυριών. Η γένεση μιας φεμινιστικής συνείδησης στην Ελλάδα 1833-1907*, εκδ. Κατάρτι, Αθήνα 2007, σ. 187-197)· (στ) Σοφία Ντενίση, «Από την άρνηση στην αποδοχή του δικαιώματος της εκπαίδευσης των γυναικών» & «Οι πρόδρομοι των γυναικείων γραμμάτων τον 18ο αιώνα και οι προπαρασκευαστικές δεκαετίες του 1810, 1820, 1830» (στο *Ανιχνεύοντας την «αόρατη γραφή». Γυναίκες και γραφή στα χρόνια του ελληνικού Διαφωτισμού – Ρομαντισμού*, εκδ. Νεφέλη, Αθήνα 2014, σ. 35-56, 109-154)· (ζ) Δώρα Μέντη, «Η γυναικεία λογοτεχνική παρουσία στα Επτάνησα τον 19ο αιώνα» (περ. *Θέματα Λογοτεχνίας*, τχ. 13, Νοέμβριος 1999 – Φεβρουάριος 2000, σ. 82-99).

Για τη γλώσσα, τέλος, του έργου και για μια σκιαγράφηση του περιεχομένου και της συγγραφέως του, βλ. Αλέξης Ζήρας, Στέση Αθήνη, «Μουτζάν-Μαρτινέγκου, Ελισάβετ» (στο *Λεξικό νεοελληνικής λογοτεχνίας. Πρόσωπα – Έργα – Ρεύματα – Όροι*, εκδ. Πατάκη, Αθήνα 2007, σ. 1481) και Κ. Θ. Δημαράς, «Ο Κάλβος. “Ωσάν χαράς ιδέα”» (στο *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από τις πρώτες ρίζες ως την εποχή μας*, εκδ. «Γνώση», Αθήνα 2013, σ. 286), όπου διαβάζουμε: Στο πρώτο: «[Η] Αυτοβιογραφία αποδίδεται με την καθομιλουμένη της επτανησιακής άρχουσας τάξης, με παραφθαρμένες ιταλογενείς λέξεις και με λέξεις αντλημένες από τα εκκλησιαστικά κείμενα. Το χράμα αυτό απηχεί

όχι μόνο τις γλωσσικές επιδράσεις που διαμόρφωσαν τη γραφή της Μ.-Μ., αλλά και το κυρίαρχο ύφος των λογίων της εποχής». Και στο δεύτερο: «Αφέλεια που συνδυάζεται άνετα με την αγάπη του υψηλού, του ωραίου, του πνευματικού, χαρακτηρίζει τις σελίδες αυτές· η ευαισθησία, η ευγένεια, η έφεση προς την παιδεία, είναι τα όρια μέσα στα οποία κινείται η ψυχή της αγνής αυτής γυναίκας. Ανάλογα απλή, καθαρή, γαλήνια είναι και η έκφρασή της».

2. Προκαταρκτική θεώρηση του ζητήματος αποτέλεσε το προαναφερθέν ομόθεμο της εργασίας μας άρθρο του 2013 [«Η θεματική της ψυχοσωματικής παθολογίας (...)», ό. π.], όπου και η πρώτη κριτική ανάγνωση εννέα τον αριθμό εδαφίων της *Αυτοβιογραφίας* –από το τρίτο έως και το ενδέκατο ξεταζόμενο στην παρούσα μελέτη– και επτά αντίστοιχων των *Επισκεπτών* (σ. 282-287, 295 & 289-293, 296). Ευσύνοπτη, εξάλλου, αναφορά στη θεματική του σώματος και των παθών του στο έργο μας γίνεται (α) στη μελέτη της Άννας Ταμπάκη, «Une voix féminine creusant le silence des préjugés sociaux. La noble zantiote Élisabeth Moutzan-Martinengou face à l'ère des Lumières» [στο Anne Coudreuse και Catriona Seth (επιμ.), *Le Temps des femmes. Textes mémoriels des Lumières*, εκδ. Classiques Garnier, Παρίσι 2014, σ. 255-257], ενώ τοπικής μόνον φύσης νόξη στο φαινόμενο της παθολογίας εντός του απαντάται στις εξής πέντε εργασίες: (β) την εισαγωγική του παρουσίαση από τον Κ. Πορφύρη [«Εισαγωγή», στο Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (1801-1832), *Αυτοβιογραφία, Εισαγωγή - Ιστορικές σημειώσεις Κ. Πορφύρη*, εκδ. Διγενής, Αθήνα 1956, σ. 15-17]· (γ) το άρθρο της Αναστασίας Δανάης Λαζαρίδου, «Élisabeth Moutzan Martinengou et Ermannos Lountzis: deux projets autobiographiques à Zante au XIXe siècle, ou comment se déclinent les identités masculin/féminin sur une petite île grecque» [στο Sophie Coavoux (επιμ.), *Masculin Féminin dans la langue, la littérature et l'art grecs modernes*. Actes du XXIe Colloque international des néo-hellénistes des universités francophones, Institut d'Études Transtextuelles et Transculturelles, Université Jean Moulin Lyon 3, Λυών 2011, σ. 90]· (δ) την εργασία της Σπυριδούλας Αλαμάνου, «Η ενασχόληση των γυναικών με την μουσική στα Επτάνησα κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα» (περ. *Ιονικά Ανάλεκτα*, τχ. 4, 2014, σ. 96)· (ε) την εισαγωγή της γαλλικής του έκδοσης από τη Sophie Coavoux («Introduction», στο Élisabeth Moutzan-Martinengou, *Autobiographie*, γαλλική μετάφραση και εισαγωγή Sophie Coavoux, 2020, σ. 6· στο halshs-03526106f)· και (στ) το εισαγωγικό μελέτημα της επανέκδοσής του από την Κατερίνα Σχινά («Εισαγωγή», στο Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου, *Αυτοβιογραφία*, εκδ. Μεταίχμιο,

Αθήνα 2021, σ. 23-24). Με ιδιαίτερο, τέλος, τρόπο αξιοποιείται το σώμα ως μέσο ερμηνείας στην παράσταση *Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου*. Μια *solo performance* με αφορμή την αυτοβιογραφία της πρώτης Ελληνίδας πεζογράφου, μέσω της βασιζόμενης στην εκφραστικότητα του σώματος του ηθοποιού τεχνικής «mime corporel» [βλ. σχετικά Άννα Ζεβελάκη (επιμ.), *Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου (...)*, Θέατρο Άλεκτον, Αθήνα 2010, σ. 2].

Διδώ Σωτηρίου, *Οι επισκέπτες*, εκδ. Κέδρος, Αθήνα 2020 (¹1979). Την πρώτη στη βιβλιογραφία μας εμπειριστατωμένη συνανάγνωση των δύο έργων οφείλουμε στη Βίκυ Πάτσιου και τη μελέτη της «Αντανακλάσεις μιας απουσίας: Η Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου και οι Επισκέπτες της Διδώς Σωτηρίου», στο αφιέρωμα στη συγγραφέα του περιοδικού *Περίπλους* (τχ. 51, 2002, σ. 69-72) και τη δεύτερη στη Μένη Κανατσούλη και τη μελέτη της «Ξαναγράφοντας για παιδιά μια παλιά γυναικεία ιστορία: Η περίπτωση της αυτοβιογραφίας της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου» (στο *Ο ήρωας και η ηρωίδα με τα χίλια πρόσωπα. Νέες απόψεις για το φύλο στην παιδική λογοτεχνία*, εκδ. Gutenberg, Αθήνα 2008, σ. 75-87). Οι δύο αυτές εργασίες ήταν οι πρώτες μιας σειράς συγκριτικών αναγνώσεων του πονήματος της Μαρτινέγκου με συναφή του έργα της γραμματείας μας. Πρόκειται για τις συνθέσεις των: (α) Αναστασίας Δανάης Λαζαρίδου, «Élisabeth Moutzan Martinengou et Ermannos Lountzis: deux projets autobiographiques à Zante au XIXe siècle (ό. π., σ. 85-104)· (β) Κωνσταντίνου Μαντά, *Βίοι Παράλληλοι: «Βίος και πάθος του αμαρτωλού Σωφρονίου» του Επισκόπου Βράτσας Σωφρόνιου (Βουλγαρία 1739-1813) & «Αυτοβιογραφία της Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου» (Ζάκυνθος 1801-1831)* (εκδ. Βερέττα, Ρόδος 2011)· (γ) Ελισάβετ Αρσενίου, «Δύο φεμινιστικές αναγνώσεις» [στο *Πρακτική εισαγωγή στη μελέτη της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, εκδ. Μεταίχμιο, Αθήνα 2012, σ. 310-319, εκ παραλλήλου ανάγνωση της *Αυτοβιογραφίας* με το μυθιστόρημα της Ρέας Γαλανάκη *Ελένη ή ο Κανένας* (1998)]· (δ) Βασιλή Βασιλειάδη, «Περιορισμένες μορφές αυτοβιογραφίας μετά το 1821 (...)» (ό. π., συστηματική συνανάγνωση του έργου της Ελισάβετ με τα *Απομνημονεύματα* της Ρωξάνδρας Στούρτζα και τις *Αναμνήσεις 1899* της Πηνελόπης Δέλτα) και (ε) Αικατερίνης Λάντζου, *Οι Αυτοβιογραφίες των Ελισάβετ Μουτζάν-Μαρτινέγκου και Ανδρέα Λασκαράτου: Συγκριτική μελέτη (Μεταπτυχιακή Διατριβή, Ανοικτό Πανεπιστήμιο Κύπρου, Λευκωσία 2018)*.

Ο κύκλος τούτος των στοχαστικών παραλληλισμών –αμητός ενός γόνιμου ερευνητικού προβληματισμού– συμπληρώνεται από τρεις προ-

τάσεις συνθεώρησης: (στ) αυτήν της Παναγιώτας Καπροϊτή, *Θέματα και μοτίβα εγκλεισμού νέας στον αγροτικό και τον αστικό πολιτισμό* (Διδακτορική Διατριβή, Π.Τ.Δ.Ε. Ε.Κ.Π.Α., Αθήνα 2015, εξέταση υπό το πρίσμα της αναφερόμενης στον τίτλο θεματικής του κεμένου της Μαρτινέγκου, του εμβληματικού θεατρικού έργου του Γρηγόριου Ξενόπουλου Στέλλα Βιολάντη και συγκεκριμένων τύπων παραδοσιακού παραμυθιού)· (ζ) αυτήν της Μαρίνας Αρετάκη, «Εγκλειστες γυναικείες μορφές στη νεοελληνική πεζογραφία» [στο Θανάσης Αγάθος, Χριστίνα Ντουσιά, Άννα Τζούμα (επιμ.), *Λογοτεχνικές διαδρομές. Ιστορία – Θεωρία – Κριτική. Μνήμη Βαγγέλη Αθανασόπουλου*, εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2016, σ. 72-82, εξέταση υπό το πρίσμα της ίδιας θεματικής, *inter alias*, της *Αυτοβιογραφίας* της Ελισάβετ και του πεζογραφήματος του Γρηγόριου Ξενόπουλου *Έρωσ Εσταυρωμένος*, πρώτης, θυμόμαστε, μορφής της Στέλλας Βιολάντη (1901, 1909), βλ. σχετικά τη σ. 75 της εργασίας]· και, τέλος, (η) αυτήν της παράστασης του Θεάτρου Τέχνης Κάρολος Κουν *Φανερωμένες*. «Αυτοβιογραφία» Ελισάβετ Μαρτινέγκου, «Φανερωμένη» Ρούλα Γεωργακοπούλου [(2014), ενδιαφέρουσα σύζευξη του έργου με το θεατρικό σύνθεμα της Ρούλας Γεωργακοπούλου *Φανερωμένη* (1998, βλ. Ρούλα Γεωργακοπούλου, *Καρφίτσες στα γόνατα*, εκδ. Το Ροδακίό, Αθήνα 2015, σ. 4)].

3. Για το σύνολο των ανωτέρω συνιστωσών της έννοιας του θέματος, βλ. το ειδικό αφιέρωμα του περιοδικού *Poétique, Du thème en littérature* (τχ. 64, Νοέμβριος 1985) και, κυρίως, τα άρθρα των Georges Leroux («Du topos au thème», σ. 445-454, ιδίως σ. 449-450) και Philippe Hamon («Thème et effet de réel», σ. 495-503, ιδίως σ. 495-496).